Netspar

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

EDITIE 20
LENTE
2016

NETSPAR MAGAZINE

Vertrouwen blijft de basis voor succesvolle transitie

Oog houden voor de dode hoeken in het pensioendebat

Fragmentatie van de samenleving bemoeilijkt pensioenhervormingen

Thema: Vertrouwde verandering

EDITIE 20
LENTE
2016

INHOUDSOPGAVE

Thema: Vertrouwde verandering

Voorwoord: Vertrouwde verandering **3**

Breder Netspar heeft aandacht voor vertrouwde verandering
Wetenschappers vanuit andere invalshoeken dan de pensioensector belichten grote veranderingen in de sociale zekerheid.

Vertrouwen blijft de basis voor succesvolle transitie
'Veranderingen doorvoeren, is pas mogelijk wanneer consensus is bereikt', zegt de Duitse socioloog Bernhard Ebbinghaus.

Oog houden voor de dode hoeken in het pensioendebat
De pensioensector moet ook oog hebben voor de culturele aspecten, betoogt Cok Vrooman.

Laten we eerst gemeenschappelijke waarden vaststellen
Hans Alders vindt dat je pas kunt praten over veranderingen als alle partijen het eens zijn over de gemeenschappelijke waarden.

Fragmentatie van de samenleving bemoeilijkt pensioenhervormingen
Hoogleraar sociologie Romke van der Veen brengt in kaart met welke zaken de pensioensector rekening moet houden.

Student profiel Merle Willemsen
Het geeft een kick wanneer een bedrijf jouw afstudeeronderzoek ook meteen gaat gebruiken.

Recent gepubliceerde papers **20**

VERTROUWDE VERANDERING

Nog voor de zomer komt het kabinet met de uitwerking van haar visie op de toekomst van het Nederlandse pensioenstelsel. Daarvoor brengt de SER haar nadere verkenning uit van de 'interessante maar onbekende' variant met persoonlijke vermogens met collectieve risicodeling. Hiermee moet duidelijkheid ontstaan over de toekomst van de pensioenen. Het rapport van de Commissie Goudswaard over de (on)houdbaarheid van het stelsel van de aanvullende pensioenen ligt al weer zeven jaar achter ons. De tussenliggende jaren werden gekenmerkt door een zoektocht naar een vernieuwd pensioencontract dat voldoet aan de eisen van de toekomst en tegelijkertijd de waarden behoudt die het Nederlandse stelsel sterk maakten in het verleden. Hopelijk mondt deze zoektocht voor de zomer uit in een helder beeld op de toekomst van de Nederlandse pensioenen.

Daarmee zijn we er echter nog niet. Niet alleen zit er een complex economisch transitievraagstuk aan verbonden. Enerzijds willen we snel profiteren van de baten van het nieuwe stelsel, maar anderzijds mogen in de transitie geen groepen onevenredig benadeeld worden. Een snelle transitie lijkt mogelijk maar vereist wel inzet en stuurmanskunst van overheid, sociale partners en fondsbesturen. Maar dit economische en juridische overgangsprobleem is niet het enige. Er is ook een tweede – en uiteindelijk zwaarwegender – transitieprobleem, namelijk dat van de sociale transitie. Hoe kan het vertrouwen in het pensioenstelsel worden hersteld. En hoe krijgen we alle belanghebbenden - deelnemers, bestuurders, politici, sociale partners – mee in de noodzakelijke hervorming?

De sociale transitie was het thema van de Netspar Anniversary Meeting, onder leiding van Romke van der Veen (Netspar en Erasmus Universiteit). De interviews en bijdragen in dit Magazine zijn daar een weerslag van. Verschillende experts komen aan het woord, zowel uit de academische wereld als ook uit de praktijk van sociale verandering in Nederland. Belangrijke lessen kunnen worden geleerd uit ervaringen met pensioenhervormingen elders in Europa. Maar ook van lastige maatschappelijke dossiers als Schiphol en de aardbevingsschade in Groningen, waar direct belanghebbenden vaak scherp tegenover elkaar staan. Draagvlak, openheid en het vinden van de gemeenschappelijke waarden zijn hier de kernbegrippen. Daarnaast hebben wij te maken met de onzekere burger, die bovendien in verschillende culturele groepen is verdeeld, met daardoor ook heel verschillende wensen ten aanzien van de inrichting van het pensioenstelsel.

Netspar gaat ook het komende jaar door met het thema van 'vertrouwde verandering'. Deze maand start een projectgroep onder leiding van Romke van der Veen, met academici en partners vanuit verschillende disciplines en achtergronden. Deze gaat zich gaat verdiepen in vragen rond transitie en herstel van vertrouwen in de Nederlandse pensioenen.

Casper van Ewijk, Directeur Netspar

BREDER NETSPAR HEEFT AANDACHT VOOR VERTROUWDE VERANDERING

Vertrouwde verandering was het thema van de elfde Netspar Anniversary Meeting (NAM) in Tilburg. Het onderwerp sluit aan bij de multidisciplinaire aanpak waar Netspar voor heeft gekozen.

'We gaan de komende tijd intensiever samenwerken met niet-economen zoals juristen, sociologen en psychologen', zei Netspar-directeur Casper van Ewijk, eind maart bij de opening van de NAM. 'Dat is ook de wens van onze partners. Die worstelen met de vraag hoe ze deelnemers kunnen meenemen in het veranderingsproces.'

Een andere wens van de partners is dat Netspar onderzoeken toegankelijker en overzichtelijker presenteert. 'We doen dat tegenwoordig onder meer in de vorm van de Netspar Brief. Die is niet gericht op onze primaire doelgroepen. In de Netspar Brief zetten we viermaal per jaar onderzoek in de etalage voor een breder publiek.

De eerste reacties zijn positief. Onderzoeksresultaten worden op veel plaatsen (in de media) opgepikt', aldus Van Ewijk.

'Maar ook de projectgroepen, waarin academici met sectorspecialisten een actueel thema belichten en (ogenschijnlijke) verschillen overbruggen dragen bij aan een betere overdacht van kennis. Zoals bijvoorbeeld door de projectgroep over de combinatie pensioen, wonen en zorg', aldus de Netspar-directeur. 'Daarin hebben we dit onderwerp goed in kaart gebracht zodat het debat over de gewenste uitwerking kan beginnen met een goed uitgangsdocument.'

In het kader van de bredere aanpak heeft Netspar onder meer een projectgroep in het leven geroepen (bestaande uit wetenschappers en sectorspecialisten) die zich gaat buigen over de maatschappelijke context van veranderingen in het pensioendomein. Van Ewijk: 'Je kunt dat niet overlaten aan Willie Wortel. Voor ons economen is het een relatief onbekend terrein.' Die projectgroep, die zaken als legitimiteit, draagvlak en vertrouwen onderzoekt, staat onder leiding van socioloog Romke van der Veen, die ook de NAM-dagvoorzitter was.

De NAM was een illustratie van de bredere werkwijze van Netspar. Behalve Kees Goudswaard waren de sprekers geen bekenden uit de pensioensector, maar wetenschappers die vanuit andere invalshoeken grote veranderingen in de sociale zekerheid konden belichten.

Goudswaard, die nauw betrokken is bij het overleg in de SER, praatte de circa zestig genodigden bij over de vorderingen in de SER. 'We vergelijken variant 4c, persoonlijke pensioenrekeningen met collectieve risicodeling, zowel kwantitatief als kwalitatief met de andere varianten. In veel scenario's komt 4c iets beter uit de bus dan de andere varianten', vertelde de hoogleraar economie.

Ook de SER is zich bewust van het gevaar dat deelnemers afhaken omdat ze de vaak technische discussies niet meer kunnen volgen. Om die reden wil de SER ook een publieksversie maken van het advies dat dit voorjaar moet verschijnen.

Bernhard Ebbinghaus, hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Mannheim, vergeleek de Duitse en de Nederlandse pensioenuitdagingen. 'Opmerkelijk verschil is dat in Duitsland pensioenen vooral een zaak van de politiek zijn omdat de eerste pijler daar veel belangrijker is. In Nederland zijn sociale partners aan zet omdat de discussie voornamelijk gaat over de tweede pijler.'

De politiek hoopt dat sociale partners er samen uitkomen, stelt Ebbinghaus. 'Voor politieke partijen zijn pensioenhervormingen een lastig onderwerp omdat een steeds hoger percentage van de kiezers uit 60-plussers bestaat. Het is bovendien een groep met een hoog opkomstpercentage. In Frankrijk behoort al ruim 40 procent van het electoraat tot deze groep.'

Socioloog Van der Veen plaatste hierbij de kanttekening dat ook het Nederlandse overlegmodel onder druk staat. 'Bonden in Nederland worstelen met hun representativiteit. Het aantal leden daalt en grote groepen voelen zich niet vertegenwoordigd door de bonden. Hierdoor trekt de politiek het pensioen meer naar zich toe', aldus Van der Veen.

Cok Vrooman, onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau, wees op de blinde vlekken bij de deelnemers aan het pensioendebat. Hij waarschuwde dat bij de veranderingen niet alleen moet worden uitgegaan van de modelburger die zijn zaakjes op orde heeft. Het nieuwe stelsel moet ook rekening houden met mensen die het minder goed hebben getroffen. 'Bij veranderingen moet de diversiteit in het oog worden gehouden', aldus Vrooman.

Volgens Hedda Renooij, pensioensecretaris bij VNO-NCW en een van de panelleden tijdens het afsluitende debat, zal het nieuwe stelsel flexibeler zijn. 'Dat maakt het mogelijk verschillende groepen beter te bedienen. Flexibiliteit sluit juist aan op de diversiteit onder de deelnemers.'

Michiel Hietkamp Pensioenlab en Chris Driessen FNV

Hedda Rennooij VNO-NCW en Jaap van der Spek NVOG

Bernhard Ebbinghaus

‘VERTROUWEN BLIJFT DE BASIS VOOR SUCCESVOLLE TRANSITIE’

Ofschoon het vertrouwen in pensioenfondsen, overheden en sociale partners onder druk staat, blijft vertrouwen de basis van pensioenstelsels in Nederland en Duitsland. ‘Veranderingen doorvoeren, is pas mogelijk wanneer consensus is bereikt’, zegt de Duitse socioloog Bernhard Ebbinghaus.

De noodzakelijke aanpassing van pensioenstelsels aan economische en demografische ontwikkelingen is voor regeringen en sociale partners een heikel punt. Veranderingen worden vaak gezien als verslechteringen waardoor het vertrouwen in het stelsel taant.
Bernhard Ebbinghaus, hoogleraar aan de universiteit van Mannheim, bestudeert dit soort processen al jaren en vergelijkt de aanpak van de verschillende Europese landen.
‘Zowel in Nederland als in Duitsland leiden pensioen tot verhitte debatten’, constateert de hoogleraar.
‘De richting van de veranderingen is vergelijkbaar, maar de startpunten verschillen nogal van elkaar. Duitsland kent een ongedekt pay-as-you-go (payg-)systeem dat dominant is, terwijl Nederland een pensioenstelsel heeft dat rust op drie pijlers. In die zin staat Duitsland voor een dubbele uitdaging: verhoging van de uittreedleeftijd én meer opbouwen in de tweede pijler.’

Pensioenleeftijd

Hervormingen van de sociale zekerheidsvoorzieningen bepalen het beeld al tientallen jaren in beide landen.
‘In veel landen zijn stappen gezet om de vervroegde uittreding tegen te gaan en de pensioenleeftijd te verhogen. In Duitsland was de eerste stap een verhoging van de pensioenleeftijd. Later is die stap deels teruggedraaid. Zo is er een uitzondering gekomen voor mensen die meer dan 45 jaar hebben gewerkt en krijgen vrouwen die voor de kinderen hebben gezorgd een hoger pensioen.’

In Nederland begon de versobering van de sociale zekerheid met de verhoging van de drempel voor een arbeidsongeschiktheidsuitkering (WAO). ‘Al sinds begin jaren tachtig worden maatregelen genomen om een dam op te werpen tegen vervroegde uittreding.’
Volgens Ebbinghaus is een opmerkelijk verschil dat in Duitsland vooral de politici over het pensioen gaan en in Nederland de sociale partners een grotere rol spelen.
‘Omdat de eerste pijler in Duitsland dominant is, heeft de overheid veel meer te zeggen over pensioenen. In Nederland zijn de tweede pijlerpensioenen een zaak van werkgevers en vakbonden. Veranderingen zijn doorgaans de uitkomst van onderhandelingen tussen die partijen.’

Hoewel de hervormingen telkens de nodige weerstand opriepen, is het gelukt de trend te keren om steeds eerder het arbeidsproces te verlaten. ‘Zowel in Nederland als Duitsland stijgt al jaren het percentage ouderen dat blijft werken. Ze zijn op dit gebied Europese kampioenen. Zuidelijke landen zoals Frankrijk en Italië slagen er veel slechter in ouderen aan het werk te houden. Hervormingen van sociale arrangementen komen daar moeizamer van de grond.’

Het verschil tussen Duitsland, Nederland en de Scandinavische landen aan de ene zijde en de zuidelijke en Oost-Europese landen aan de andere zijde valt terug te voeren op een samenleving gebaseerd op vertrouwen versus het conflictmodel. ‘In Duitsland en Nederland is de relatie tussen werkgevers, bonden en overheid gebaseerd op vertrouwen. De partijen hebben verschillende belangen, maar hechten wel waarde aan overleg en streven naar consensus. In de zuidelijke en Oost-Europese landen is de situatie gepolariseerd. De bonden zijn verdeeld en staan tegenover werkgevers en de overheid.’
In zo’n gepolariseerde samenleving is het veel moeilijker steun te vinden voor veranderingen. ‘In Nederland en Duitsland wordt gestreefd naar consensus. Dat kost tijd, maar als er eenmaal overeenstemming is over een oplossingsrichting is er ook draagvlak voor.’

Ebbinghaus waarschuwt dat dit draagvlak afbrokkelt. ‘De vakbeweging worstelt al jaren met een dalend aantal leden. Bovendien is het de vraag wie de vakbonden precies vertegenwoordigen. Leden zijn vaak de insiders: ouderen met een vaste baan. Grote groepen, zoals jongeren en flexwerkers, zijn niet aangesloten bij de traditionele bonden.’

Kapitaalgedekt

Het vertrouwen in oudedagsvoorzieningen in Duitsland heeft de afgelopen jaren een behoorlijk knauw gekregen. ‘Zowel het payg-systeem als het kapitaalgedekte systeem liggen onder vuur. Begin deze eeuw was er veel kritiek op het publieke payg-systeem. Het zou vanwege de demografische trends niet duurzaam zijn. Verzekeraars en banken waren ook kritisch over payg omdat zij graag een kapitaalgedekt stelsel willen uitvoeren.’

Die kritiek en de wens minder zwaar te leunen op het omslagstelsel leidden tot invoering van een kapitaalgedekte aanvulling op het staatspensioen (Riester Rente).

Bernhard Ebbinghaus

Werknemers reageerden ondanks fiscale stimulansen terughoudend. ‘Vervolgens brak de financiële crisis uit en ontstonden er ook twijfels over een kapitaalgedekt stelsel’, zegt Ebbinghaus. ‘Het Riester pensioen kampt met hoge kosten vanwege de garantie dat het niet lager kan zijn dan de inleg. Daarnaast waren de rendementen laag vanwege de financiële crisis.’

Het is volgens Ebbinghaus zaak een lange termijnbeleid te formuleren dat niet om de paar jaar wijzigt. ‘Pensioenhervormingen hebben gevolgen voor de komende decennia. Tussentijds het verhaal bijsturen, werkt wantrouwen in de hand. Het is de kunst een visie te ontwikkelen die draagvlak heeft. Dan bied je burgers de kans te wennen aan veranderingen en erop in te spelen.’
Als voorbeeld van zwalkend beleid noemt Ebbinghaus de afzwakking van de verhoging van de pensioenleeftijd. ‘De beslissing de verhoging van de pensioenleeftijd af te zwakken, pakt goed uit voor bepaalde groepen, maar zendt gemengde signalen uit. De burger vraagt zich af of de overheid wel doorgaat op de ingeslagen weg. Hierdoor groeit het wantrouwen.’

Ondanks de overeenkomsten in het sociaal-economische model tussen Nederland en Duitsland staan beide landen voor verschillende uitdagingen. ‘In Nederland met zijn sterke tweede pijler draait de discussie om de mate van solidariteit in die pijler. De eerste pijler staat niet echt ter discussie. In Duitsland is er juist veel debat over solidariteit binnen de eerste pijler.’

Pensioenhervormingen hebben gevolgen voor de komende decennia. Tussentijds het verhaal bijsturen, werkt wantrouwen in de hand.

Het Duitse staatspensioen is anders dan de AOW gekoppeld aan premies betaald tijdens de werkzame jaren. Hierdoor ontvangen vrouwen die een aantal jaren voor de kinderen hebben gezorgd minder. ‘Zelfs vakbonden willen de koppeling tussen eigen inbreng en het pensioen niet zomaar loslaten.’

Vanwege deze andere opzet van de oudedagvoorziening staan zelfstandigen er in Duitsland eveneens anders voor dan in Nederland. ‘De AOW is voor iedereen die in Nederland heeft gewoond. Zo wordt armoede onder ouderen voorkomen. Een zelfstandige weet dat hij in elk geval AOW zal krijgen. In Duitsland heeft de groeiende groep zelfstandigen zelfs die zekerheid niet omdat ze niet bijdragen aan het eerste pijlerpensioen.’
Ebbinghaus heeft ondanks de vele obstakels goede hoop dat hervormingen in Duitsland van de grond komen en op den duur zullen leiden tot een duurzamer pensioenstelsel. ‘Economisch gaat het goed met Duitsland. Sommige payg-regelingen hebben zelfs overschotten. Dit is een goed moment hervormingen door te voeren.’

De Nederlandse wens het pensioenstelsel op de schop te nemen, wekt in het buitenland de nodige verbazing. ‘Het is een solidair stelsel waar vrijwel alle werknemers aan meedoen. De sociale partners worden bij het tweede pijler db-systeem in zekere zin geconfronteerd met dezelfde problemen als bij onze eerste pijler. Wie moet opdraaien voor eventuele tekorten, is de centrale vraag. De werkgevers? De werknemers, de overheid of toekomstige generaties? Ik weet de ideale oplossing niet, maar bij zo’n fundamentele verandering moet je zoeken naar een evenwichtige oplossing waarover consensus is. Als eenmaal een richting is gekozen, moet je de tijd nemen die wijzigingen door te voeren. Vertrouwde verandering vraagt om vertrouwen in de instituties en instituties die dat vertrouwen niet beschamen door zich te richten de korte termijn of voortdurend van koers te veranderen.’

Burgers indelen op grond van sociaal-economische kenmerken laat slechts een deel van de werkelijkheid zien. De pensioensector moet ook oog hebben voor de culturele aspecten, betoogt Cok Vrooman van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

Cok Vrooman

’OOG HOUDEN VOOR DE DODE HOEKEN IN HET PENSIOENDEBAT’

‘Iedereen verwacht ooit pensioen te ontvangen’, stelt Vrooman, hoofd Onderzoeksector Arbeid en Publieke Voorzieningen bij het SCP. ‘Daarin verschilt pensioen van de WW of een uitkering bij arbeidsongeschiktheid. Bovendien is er geen alternatief voor het pensioen. Doorwerken is op den duur niet meer mogelijk.’

Met andere woorden: het belang van een adequate oudedagsvoorziening is niet te onderschatten.
‘We moeten daarbij bedenken dat voor veel burgers de eerste en de tweede pijler één geheel zijn. AOW en aanvullend pensioen vormen tezamen hun inkomensvoorziening, en vanuit het perspectief van de burger kun je het een niet adresseren zonder het over het ander te hebben. Daarbij vormt de AOW voor ouderen aan de onderkant het leeuwendeel van hun inkomen’, aldus Vrooman, die ook bijzonder hoogleraar Sociale Zekerheid en Participatie is aan de Universiteit Utrecht.

Bange burger

‘In het beleidsdebat kom je allerlei veronderstellingen tegen over hoe de burger tegen pensioenen aankijkt. De mondige burger wil zelf pensioenkeuzes maken en is daartoe ook in staat. De rationele burger maximaliseert zijn nut over de gehele levensloop en zal daardoor verstandig kiezen, zolang hij dat in vrijheid kan.
De ondeskundige burger heeft een korte tijdshorizon en te weinig kennis voor een rationale pensioenplanning; die moet daarom paternalistisch worden gestuurd of verleid. De solidaire burger wil dat de overheid voor de zwakkeren een fatsoenlijk inkomen garandeert in de derde levensfase. De bange burger kiest voor zekerheid en heeft het vertrouwen verloren in marktwerking en pensioenfondsen. De – vaak impliciete – beleidsvisie op de burger stuurt al snel de oplossingen die men in het pensioendebat verkiest.’

De tegenstelling tussen oud en jong krijgt vaak te veel nadruk, vindt Vrooman. Onderzoek wijst uit dat er wel belangentegenstellingen zijn, maar dat er over de gehele linie geen *age war* gaande is. Daarvoor zijn enkele voor de hand liggende redenen. ‘Ten eerste is er een vanzelfsprekende verwantschap tussen generaties. Iedereen was ooit jong of verwacht oud te worden, en de meeste mensen hebben in familieverband contact met de andere generatie. Ten tweede zijn er veel

kruisverbanden: oudere hoogopgeleiden hebben meer gemeen met jonge hoogopgeleiden dan met oudere laagopgeleiden. Ten derde blijken de waarden van jongeren niet veel te verschillen van waarden die ouderen koesteren. Dat was in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw wel anders.'
Oud en jong blijken bijvoorbeeld opmerkelijk eensgezind over allerlei pensioenzaken. 'De antwoorden op vragen over keuzevrijheid ontlopen elkaar niet veel. Als mensen zelf keuzes mogen maken, kiezen ze vaak voor extra zekerheden zoals meer verzekeringen en beleggingen met een laag risico. Zowel jong als oud zit bijvoorbeeld niet te wachten op risicovollere beleggingen', zegt Vrooman op basis van enquêteresultaten van het SCP.

Een andere overeenkomst is dat beide groepen zich ondervertegenwoordigd voelen in de politiek.
'Het verschil tussen jong en oud wordt uitvergroot door de media, maar blijkt in de werkelijkheid niet zo'n grote rol te spelen. Dit onderwerp scoort ook laag op een lijst met urgente kwesties die we onlangs opstelden', aldus de SCP'er.

Veelverdiener

Dat we zo weinig zicht hebben op de relevante kenmerken van burgers roept de vraag welke groepen je wel kunt onderscheiden in relatie tot het pensioen. En wat de eventuele dode hoeken zijn bij de deelnemers aan het pensioendebat.

Met die vragen in het achterhoofd heeft Vrooman de data van het SCP nader onderzocht. Hij bouwt voort op onderzoek waarbij de Nederlandse bevolking is ingedeeld op grond van vier aspecten: sociaal, economisch, persoonlijk en cultureel kapitaal. Een gezonde, hoogopgeleide veelverdiener met zelfvertrouwen, die beschikt over een uitgebreid netwerk en de culturele codes goed beheerst, scoort hoog. Een laagopgeleide arme, die weinig mensen kent, gezondheidsproblemen heeft, zich niet naar de dominante norm kleedt en weinig digitale vaardigheden heeft, heeft weinig kapitaal.

Zes groepen

Het SCP komt tot zes tamelijk homogene groepen: de gevestigde bovenlaag (geen jongeren, geen allochtonen, vaak mannen), jongere kansrijken (wonen vaak in de

> Als mensen zelf keuzes mogen maken, kiezen ze vaak voor extra zekerheden zoals meer verzekeringen en beleggingen met een laag risico.

Randstad, veel D66-stemmers), de werkende middengroep (werken in loondienst, hebben een koopwoning), comfortabel gepensioneerden (goed inkomen, vrij luxe levensstijl, vaak afbetaalde woning), onzekere werkenden (weinig vaste banen, weinig zelfvertrouwen, relatief veel vrouwen) en het precariaat (weinig inkomen, zelf geen werk en ook geen werkenden in hun omgeving, ongezond, slechte taalbeheersing en weinig digitale vaardigheden).

De werkende middengroep, waar geen ouderen toe behoren, is de grootste groep. Ruim een kwart van de bevolking valt onder deze noemer. De andere groepen ontlopen elkaar qua omvang niet zo veel. De percentages variëren van 13% (jongere kansrijken) tot 17% (comfortabel gepensioneerden).

Die groepen kijken vanuit een heel ander perspectief naar pensioenonderwerpen. Binnen de groepen zelf is er onderscheid naar leeftijd. Zo zijn er grote verschillen te zien bij de vragen wie het meeste baat heeft bij het huidige stelsel en in wiens belang politici handelen. Vrooman: 'De kansrijken jonger dan 35 jaar vinden dat het stelsel vooral goed uitpakt voor ouderen en dat politici zich vooral inzetten voor deze groep. Het precariaat en de comfortabel gepensioneerden vinden dat juist niet.'

Zekerheid

'Als ik deze diversiteit in ogenschouw neem en zie dat er grote groepen zijn die zekerheid belangrijk vinden, vraag ik me af of voorgestelde veranderingen wel de goede richting op gaan. De trend is naar individueel pensioensparen en een verschuiving van de risico's naar de deelnemers', aldus Vrooman. 'Er wordt een beroep gedaan op de burger meer zaken in eigen hand te nemen. Dat kan of wil die burger niet altijd.'

Een principiëler punt is volgens Vrooman dat we misschien een stelsel bouwen dat vooral geschikt is voor de ideale burger. Vrooman: 'Een adequaat pensioen is dan uitsluitend weggelegd voor mensen die onafgebroken werken, gezond leven, hun gezinsvorming goed plannen en beleggen met het oog op de lange termijn. Die ideale burger draagt voldoende bij aan de financiële houdbaarheid van het systeem, en kan om die reden een beroep doen op de collectieve solidariteit.
Wie slordig leeft, weinig redzaam is, of pech heeft – zoals degenen die behoren tot de onzekere werkenden of het precariaat – valt gemakkelijk buiten de boot.
De uitdaging is bij een stelselwijziging te komen tot een belangenafweging die recht doet aan alle bevolkingsgroepen. Als de niet-ideale burgers niet meer kunnen rekenen op een toereikende oudedagsvoorziening, kan dat uiteindelijk de legitimiteit van het pensioenstelsel ondergraven.'

Cok Vrooman

Hans Alders

‘LATEN WE EERST GEMEENSCHAPPELIJKE WAARDEN VASTSTELLEN’

Hans Alders

Pensioendiscussies gaan te veel over specifieke problemen. Hans Alders vindt dat een verkeerde aanpak. ‘Je kunt pas praten over veranderingen als alle partijen het eens zijn over de gemeenschappelijke waarden.’

Hans Alders is de man met de vele petten. Hij was commissaris van de Koningin van Groningen, zit al sinds 2001 in het bestuur van PGGM, was betrokken bij de Alderstafels bij diverse luchthavens en is sinds vorig jaar Nationaal Coördinator Groningen.

In al die maatschappelijke functies heeft Alders te maken met tegenstrijdige belangen en de noodzaak veranderingen door te voeren. ‘Ik zie veel parallellen tussen bijvoorbeeld de discussies over geluidshinder van Schiphol en het debat over de toekomst van het Nederlandse pensioenstelsel’, zegt de voormalige minister.

Veel discussies over heikele thema’s beginnen volgens Alders in het midden. ‘Groepen signaleren een probleem en willen direct aan de oplossing werken. Het probleem wordt dominant in de discussie. Allerlei techneuten storten zich op de discussie en komen met complexe oplossingen voor het probleem. De betrokkenen kunnen het dan meestal al lang niet meer volgen. Die vervreemden van de discussie. Dat is schadelijk voor het vertrouwen.’

Dat vertrouwen dreigt dan om te slaan in achterdocht, is de ervaring van Alders. ‘Als je zegt dat je pensioenbestuurder bent, ben je meteen verdacht.’ Dat wantrouwen is onterecht, stelt Alders. ‘De pensioensector heeft flink te lijden gehad onder de financiële crisis. Daardoor konden beloftes niet worden waargemaakt. Het was een harde leerschool, maar de sector heeft die crisis wel doorstaan zonder steun van de overheid. In die zin kun je zeggen dat pensioenfondsen voldoende prudent hebben geopereerd.’

Volgens Alders leidt deze huidige aanpak van het pensioendebat niet tot oplossingen met een breed draagvlak. ‘Je moet het eerst met elkaar eens worden over een aantal maatschappelijke waarden. Dat betekent niet dat je het daarna eens bent over alles, maar wel dat je kunt refereren aan die gemeenschappelijke waarden. Die aanpak werkt overal beter. Het maakt niet uit of het gaat over de geluidshinder, schade als gevolg van gasboringen of het pensioenstelsel.’

Luchthaven

Alders vindt de gesprekken over geluidshinder en de groei van Schiphol een goed voorbeeld. ‘In dat proces hebben we eerst gesproken over het belang van Schiphol voor de Nederlandse economie. Ook bewoners die last hebben van geluidshinder zien in dat Schiphol een belangrijke economische functie heeft en dat Nederland gebaat is bij een internationale luchthaven. Je kunt dan bij de zoektocht naar oplossingen vaststellen dat internationale vluchten van groter belang zijn dan vluchten naar omliggende landen.’

Vervolgens is het mogelijk met betrokkenen het gesprek aan te gaan over de gevolgen van de groei van Schiphol en de manieren om de geluidshinder te beperken. ‘Omdat alle betrokkenen het eens zijn over een aantal uitgangspunten is die discussie vruchtbaarder. Ook is er meer draagvlak voor de oplossingen die daar uit komen. Dat soort oplossingen is vaak ingewikkeld en die zullen moeten worden uitgewerkt door experts. Want ik wil helemaal niet beweren dat die niet nodig zijn, maar die moeten pas later in het proces worden ingevlogen.’

Doorsneesystematiek

Alders ziet met lede ogen aan dat discussies over het pensioenstelsel vaak alleen over de problemen gaan. ‘Het is veel belangrijker en effectiever als we het eerst eens worden over de uitgangspunten. Bij het Nationale Pensioendialoog kwam het kabinet pas aan het eind met een notitie waarin duidelijk staat wat de functie en het belang zijn van een goed functionerend pensioenstelsel. Dat is een omdraaiing van zaken.’

De PvdA’er verwacht dat het niet zo moeilijk zal zijn een gemeenschappelijk basis te vinden. ‘Als we vaststellen dat pensioen een arbeidsvoorwaarde is en dat het in feite uitgesteld loon is, is al een belangrijke stap gezet.’ ‘Ik denk dat de meeste deelnemers ook zullen inzien dat een goed pensioenstelsel zowel voordelen heeft voor de individuele deelnemers als voor de maatschappij als geheel. Werkenden bouwen pensioen op om na pensionering hun levensstijl te kunnen voortzetten. Het maatschappelijke belang is dat de meeste ouderen geen beroep hoeven te doen op sociale voorzieningen.’ Een andere waarde waar volgens Alders velen aan hechten is dat het systeem moet voorkomen dat de

ene generatie een riant pensioen ontvangt en een volgende generatie op een houtje moet bijten. ‘Je wilt een stelsel zonder pech- en geluksgeneraties’, aldus de bestuurder. ‘Dat vinden veel deelnemers een uitstekend uitgangspunt.’

Alders waarschuwt in dit kader voor een te economische blik op pensioenen. ‘Regelmatig dreigen marktwaarde-denkers de overhand te krijgen in het debat. Die zien pensioen in eerste instantie als een financieel product. Zaken die niet in geld zijn uit te drukken, tellen dan niet meer mee. Als je van tevoren waarden hebt geformuleerd, voorkom je dat die economische visie het debat gaat domineren. Je kunt dan te allen tijde verwijzen naar je uitgangspunten.’

Een goed voorbeeld van zo’n waarde die zich niet laat uitdrukken in geld is de aversie van zorgmedewerkers tegen beleggen in militaire ondernemingen. ‘Verpleegkundigen en doktoren moeten er niet aan denken dat hun pensioengeld gaat naar makers van wapentuig. Zo willen ze geen rendement maken. Dat is voor deze groep een belangrijke waarde waar het pensioenfonds rekening mee houdt’, zegt Alders.

Betrokkenheid

Een groot verschil tussen discussies over beschadigde woningen in Groningen en pensioendebatten is de mate van betrokkenheid. ‘Als we een avond over gasbevingen organiseren, zit de zaal vol’, weet Alders uit ervaring. Het mobiliseren van deelnemers van pensioenfondsen is doorgaans een stuk lastiger.

‘Ik weet dat het moeilijk is om deelnemers te betrekken, maar dat is niet mijn uitgangspunt. Als je zo denkt, is de conclusie al snel: laten we de deelnemers maar niet betrekken bij de discussie want dat lukt toch niet. Voor je het weet praat je alleen nog over deelnemers en niet meer met deelnemers.’

Volgens Alders is het ondanks de geringe interesse mogelijk deelnemers te betrekken. ‘Het is PFZW gelukt 100.000 deelnemers te laten reageren op een online enquête. Dat kan ook negatief worden uitgelegd: miljoenen deelnemers hebben niet gereageerd. Ik leg liever de nadruk op wat wel is bereikt. Elk gesprek met een deelnemer is mij even lief.’

Marktwaarde-denkers

Techneuten en marktwaarde-denkers mogen het pensioendebat niet kapen, stelt Alders. ‘De teneur van de kritiek op pensioenbestuurders is dat ze te veel denken aan hun eigen belangen. Bovendien zouden ze geen oog hebben voor de economische werkelijkheid. Dat bestrijd ik. Ze weten heus wel dat de bomen niet tot in hemel groeien. Ook realiseren bestuurders zich dat het stelsel moet worden aangepast aan economische en demografische veranderingen. Maar daar willen ze dan zelf wel bij worden betrokken. Als politici of andere buitenstaanders ze vertellen hoe het moet, gaan de hakken in het zand. Je weet immers wat je hebt en niet wat je krijgt. Ook die patstelling voorkom je door overeenstemming te bereiken over de belangrijkste waarden.’

In de ideale wereld van Alders stelt de overheid de kaders en hebben pensioenfondsen de vrijheid zelf te bepalen hoe ze binnen die kaders aan de slag gaan. ‘Tijd is ook een instrument. Dat wordt vaak vergeten’, zegt Alders. ‘Als de overheid roept dat alle fondsen over pakweg een paar jaar over moeten naar een andere regeling, roept dat verzet op. De overheid kan fondsen ook laten kiezen uit verschillende snelheden. Je zult zien dat het dan makkelijker gaat. Je hebt dan front-runners: de eerste schapen die over de dam gaan. De rest komt dan later vanzelf.’

Alders hoopt dat de pensioensector tijdig overeenstemming bereikt over de belangrijkste uitgangspunten. ‘Je kunt alleen een vuist maken als je het eens bent met elkaar. Bij de volgende formatie zal het pensioendossier een rol gaan spelen. Voor die tijd moet de sector het eens zijn geworden. Anders gaan anderen beslissen hoe het stelsel eruit moet zien.’

De pensioensector heeft geleerd dat hervormingen zonder draagvlak gedoemd zijn te verzanden. Hoogleraar sociologie Romke van der Veen brengt in kaart met welke zaken de pensioensector rekening moet houden. De sector kan zich een tweede mislukte veranderingspoging niet veroorloven.

Romke van der Veen

’FRAGMENTATIE VAN DE SAMENLEVING BEMOEILIJKT PENSIOENHERVORMINGEN’

Netspar heeft Romke van der Veen, hoogleraar sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, gevraagd zich te buigen over politieke en maatschappelijke ontwikkelingen die een impact hebben op stelselveranderingen. ‘Het is de wens van pensioenfondsen om niet alleen oog te hebben voor technische aspecten, maar ook voor de maatschappelijke context. Bestuurders merken op bijeenkomsten dat er veel onbegrip en onvrede heerst’, zegt Van der Veen. Samen met onder anderen Cok Vrooman, Paul de Beer en Lans Bovenberg, en pensioenspecialisten uit de sector vormt hij een Netspar-projectgroep die zich hierin gaat verdiepen.

De pensioensector heeft een harde les geleerd ten tijde van het Pensioenakkoord dat bonden en werkgevers in 2011 overeenkwamen. De voorgestelde veranderingen van het stelsel zijn onder meer gebotst op een splijtende ruzie binnen de FNV. Daarnaast strandde het akkoord op de angst voor mogelijke juridische risico’s van het invaren van oude rechten.

‘Deze gang van zaken toont onder meer het belang van de framing van een stelselwijziging. Als grote groepen het ervaren als een verslechtering van bestaande rechten ontbreekt al gauw het draagvlak’, aldus Van der Veen, die onder andere de invoering van het nieuwe zorgstelsel heeft onderzocht.

Voortouw

Op het eerste gezicht heeft Nederland een goede uitgangspositie voor een fundamentele verandering van het pensioenstelsel. ‘In landen zoals Frankrijk en Italië is het moeilijker sociale zekerheidsregelingen te veranderen omdat de politiek het voortouw moet nemen. Grote kans dat bonden zich verzetten. In Nederland hebben we een traditie van centraal overleg tussen werkgevers en werknemers. Als die het eens kunnen worden met elkaar neemt de politiek die voorstellen doorgaans over.’
Dit is zowel de kracht als de zwakte van het Nederlandse overleg model. ‘Een risico is dat sociale partners soms

Romke van der Veen

verworven rechten moeten inleveren waardoor ze hervormingen niet steunen. Gevolg kan zijn dat de staat dan alsnog de regie neemt. Zo'n ingreep door de staat in het sociaal overleg deed zich bijvoorbeeld voor bij de versobering van de WAO.'

Bij het pensioendossier is dat nog niet gebeurd. Het is desalniettemin een scenario dat als een zwaard van Damocles hangt boven de onderhandelingen tussen sociale partners. Maar vooralsnog zijn sociale partners aan zet: de SER legt de laatste hand aan een advies. 'Politieke partijen hebben ook liever dat sociale partners er samen uitkomen', stelt Van der Veen. 'Het pensioendossier is een lastig dossier dat zich tegen je kan keren. Denk aan de fiscalisering van de AOW voorgesteld door Wouter Bos. Die werd door tegenstanders omgedoopt tot de Bosbelasting. Politiek partijen opereren bij aanpassing van bestaande rechten vanuit blame avoidence: hoe kan ik voorkomen dat ik de Zwarte Piet krijg toegespeeld?' Daarbij past een voorkeur voor een oplossing via het sociaal overleg.

Een extra complicerende factor is dat ouderen een steeds groter deel van het electoraat gaan vormen. 'Dat maakt partijen terughoudend als het over de versobering of herziening van pensioenen gaat. Bij de kleinere groep van jongeren leeft het onderwerp veel minder. Het is veelzeggend dat er wel een ouderenpartij is, maar geen jongerenpartij.'

Onvoorspelbaar

Omdat pensioenen een complexe materie zijn, is de publieke opinie veranderlijk. 'Er zijn veel verschillende aspecten waarop burgers kunnen aanslaan. De een vindt keuzevrijheid belangrijk, terwijl een andere groep meer hecht aan zekerheid.'

Volgens Van der Veen valt uit de invoering van het nieuwe zorgstelsel in 2006 te leren dat de perceptie een dominante rol speelt bij de acceptatie. 'De introductie van dat zorgstelsel kun je zien als de invoering van zowel meer solidariteit als keuzevrijheid. Er is een basisverzekering die voor iedereen verplicht en toegankelijk is en die 90 procent van behandelingen dekt. Verder kunnen burgers zelf hun verzekeraar kiezen. Toch is de invoering van het zorgstelsel op hele andere manier ontvangen. Het is neergezet als een overwinning van de voorstanders van meer marktwerking.'

Die framing is sterk afhankelijk van de maatschappelijk context. 'Denk aan de invoering van Obamacare in de VS. Obama heeft dat in belangrijke mate geënt op het Nederlandse stelsel. In Amerika is het echter niet als een versterking van de marktwerking afgeschilderd, maar juist als een "socialistisch" geïnspireerde ingreep.'

Volgens Van der Veen toont dit soort processen aan dat het verstandig is een discussie niet alleen te laten voeren door deskundigen. 'Dat besef is ook doorgedrongen in de pensioensector. Vandaar dat Netspar meer aandacht besteedt aan maatschappelijke processen en de gedragseconomische kant van pensioentransities.'

Versplintering

Solidariteit, een van de uitgangspunten van het huidige stelsel, staat onder druk als gevolg van de (politieke) versplintering van samenleving. Volgens Van der Veen blijft solidariteit voor iedereen van belang.
'Een pensioenstelsel is gebaseerd op een zekere mate van solidariteit die vorm krijgt in risicodeling. Solidariteit staat echter niet los van het eigen belang. Een bepaalde mate van solidariteit wordt zelfs ingegeven door het eigen belang. Het is ieders belang dat er in een land niet te veel armoede is. Armoede is de voedingsbodem voor onveiligheid, voor criminaliteit.'

Van der Veen vreest dat het vinden van een basis voor solidariteit niet eenvoudig zal zijn. 'Het is in een gefragmenteerde samenleving lastiger draagvlak te vinden voor grote veranderingen. In vergelijking met pakweg 25 jaar geleden is de Nederlandse samenleving veel meer versplinterd. Het politieke driestromenland bestaat niet meer. Onderzoek van het SCP laat dat zien.

Een pensioenstelsel is gebaseerd op een zekere mate van solidariteit die vorm krijgt in risicodeling.

Het SCP onderscheidt een zestal groepen die steeds meer tegenover elkaar staan. De breuklijnen tussen deze groepen verharden. Denk aan de tegenstellingen tussen jong versus oud, laagopgeleid versus hoogopgeleid en werkenden met een vaste baan en zzp'ers. Ondanks al die deelbelangen moet je een gemeenschappelijke grond vinden voor hervormingen.

De hoogleraar verwacht dat veranderingen niet snel zullen gaan. 'Het lijkt meer op struikelend voorwaarts gaan. Zolang de richting voor alle betrokkenen maar duidelijk is, hoeft dat geen probleem te zijn.'

STUDENTPROFIEL MERLE WILLEMSEN

Al tijdens haar stage begon Merle Willemsen met haar baan bij PGGM, waarbij ze haar afstudeeronderzoek naar keuzevrijheid direct in praktijk mocht brengen. Nu volgt ze de PGGM traineeship.

Waar ging je afstudeeronderzoek over?
Keuzevrijheid is hip, daar wilde ik graag naar kijken. Je ziet steeds meer verschillen, tussen mensen en in behoeftes. In Nederland zijn er al beperkte keuzemogelijkheden, maar daar wordt nog niet veel gebruik van gemaakt. Dat vind ik interessant. Hoe kan dat? Waarom maken mensen daar geen gebruik van?

Mijn onderzoek ging daarover. Het was enerzijds een feitelijke benadering, een data-analyse. Wat kan er nu al, hoe wordt dat gebruikt, of niet? Daarna ben ik gaan kijken waarom mensen er geen gebruik van maken. Daarbij heb ik gekeken naar gedragspatronen. Ik heb vragenlijsten gemaakt en gekeken naar de verschillen per groep mensen. Bijvoorbeeld de verschillen in opleidingsniveau, inkomen, gezondheid of al dan niet gepensioneerd.

En, willen mensen keuzevrijheid?
Hoger opgeleiden maken meer gebruik van keuzevrijheid. Dat komt omdat ze meer weten van de mogelijkheden, maar ook omdat ze meer financiële ruimte hebben.

Lager opgeleiden willen ook meer keuzevrijheid, maar dat kan nog niet altijd. Je ziet dat lager opgeleiden bijvoorbeeld liever een eenmalige, grote uitkering aan het begin van hun pensioenperiode krijgen. Ook zieke mensen hebben deze behoefte, wat niet heel vreemd is.

En toen kreeg je naast je stage ook een baan aangeboden bij PGGM...
Ik mocht mijn onderzoek direct in de praktijk gaan brengen. Kijken wat we met dat onderzoek kunnen verbeteren, wat we met de resultaten kunnen doen. Dat zo'n bedrijf dan ook meteen iets relevants gaat doen met jouw onderzoek, dat geeft een enorme kick.

Het geeft een kick wanneer een bedrijf jouw afstudeeronderzoek ook meteen gaat gebruiken

Merle Willemsen

Vanuit mijn baan heb ik gekeken hoe we bijvoorbeeld de communicatie en het keuzeproces beter kunnen inrichten. Ook in productopties: waar ligt de behoefte van de consument en hoe kunnen we daarin verbeteren?

Hoe heb je de Netspar track ervaren?
Van tevoren had ik niet verwacht dat ik pensioenen zo leuk zou vinden. Mijn bachelor scriptie ging over gezondheidsstatus en investeringsprofielen. Ik heb gekeken naar de levensloop en levenscyclus, wat dat doet met je economische status. Pensioen raakt zo veel. Sociale factoren en economische factoren komen hier samen. De Netspar track laat die combinatie heel goed zien. Het bereidt je goed voor op de sector.

Over 5 jaar...
Binnen mijn traineeship heb ik nu al ervaring op gedaan in marketing intelligence en in public affairs. Mijn interesse ligt vooral in data-analyse, een wiskundige benadering, maar dan ook daarbij hoe je dat communiceert naar buiten toe. Hoe vertaal je die complexiteit naar de deelnemer? Daar hoop ik verder mee te gaan.

RECENT GEPUBLICEERDE PAPERS

Deze pagina geeft de onlangs verschenen papers uit de Netspar-series weer binnen het thema van dit magazine. Netspar kent Industry Papers (gericht op de praktijk) en Academic Papers. Meer papers en alle pdf-versies zijn te vinden op onze website www.netspar.nl.

Thema Vertrouwde Verandering

Industry Paper Serie

Willen we ons pensioen nog wel samen doen? Over keuzevrijheid en solidariteit in aanvullend pensioen
Dalen, Harry van and Kène Henkens
Opinion Paper 66 – March 2016

Wat vinden en verwachten Nederlanders van het pensioen?
Soest, Arthur van
Design Paper 51 – February 2016
Project: Pensions, savings and retirement decisions II

Intergenerationele risicodeling in collectieve en individuele pensioencontracten
Bonenkamp, Jan, Peter Broer and Ed Westerhout
Design Paper 42 – September 2015
Project: Multi-pillar pension schemes and macroeconomic performance

De routekaart naar een meer integrale benadering van wonen, zorg en pensioen
Bart, Frits, Bart Boon, Bovenberg Lans, Casper van Ewijk, Niels Kortleve, Eugene Rebers and Michael Visser
Occasional – 01 / 2016

Colofon

Netspar Magazine is een uitgave van Netspar, Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement. Netspar magazine wordt digitaal verspreid.
In- of uitschrijven, neem contact op met Netspar.

Redactie
Mandy van Trier
Linda van de Ven

Interviews & tekst
Frank van Alphen
Linda van de Ven

Fotografie
Robert Goddyn
Shutterstock

Grafisch ontwerp
B-more design

Netspar

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

Netspar, Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement is een denktank en kennisnetwerk. Netspar is gewijd aan het bevorderen van een beter begrip van de economische en sociale gevolgen van pensioenen, vergrijzing en 'de oude dag' in Nederland en Europa. Met kennisontwikkeling door onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek en kennisdeling door publicaties, evenementen en onderwijs draagt Netspar actief bij aan de maatschappelijke dialoog tussen beleidsmakers, academici en de pensioen- en verzekeringspraktijk.

Netspar Partners

Tilburg University

Maastricht University

Universiteit Utrecht

rijksuniversiteit groningen

Universiteit van Amsterdam

Erasmus Universiteit Rotterdam

VU Vrije Universiteit Amsterdam

Universiteit Twente.

Radboud Universiteit

Universiteit Leiden

AEGON

achmea

nationale nederlanden

ROBECO The Investment Engineers

a.s.r. de nederlandse verzekerings maatschappij voor alle verzekeringen

Cardano

ORTEC FINANCE

PGGM

apg All Pensions Group

SVB voor het leven Sociale Verzekeringsbank

DeNederlandscheBank EUROSYSTEEM

AFM

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Ministerie van Economische Zaken
Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport